

УДК 130.2

**НАРАТИВНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ
ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕРНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ****NARRATIVE AND PRAGMATIC ASPECTS OF
THE STUDY OF UKRAINIAN MODERN IDENTITY****Титар О. В.,**

доктор філософських наук, професор кафедри
теорії культури і філософії науки філософського
факультету, Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна),
e-mail: lena_tytar@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-1951-7830

Tytar O. V.,

Doctor of Science in Philosophy, Professor, Theory
of Culture and Philosophy of Science Department,
Faculty of Philosophy, V. N. Karazin Kharkiv National
University (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: lena_tytar@ukr.net,
ORCID: 0000-0002-1951-7830

Проведено дослідження формування українських модерних ідентичностей як форм суб'єктивностей, що виражаються дискурсивно, наративно і в вигляді культурних репрезентацій. Методи – культурна антропологія, герменевтика, аналіз наративів, використання візуальних досліджень та перформативного повороту. Сучасні проблеми національної ідентичності пов'язані зі становленням глобалізованого світу, що має включити різні самобутні національні культури. Національні ідентичності залишаються перед викликом часу – універсалізуватись чи зберігати автентичність. Констатується, що у сучасній українській свідомості можна говорити про існування колоніальної і модерної, постколоніальної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, наратив, філософія культури, модерн, філософська антропологія, українська культура, суб'єктивність.

The formation of Ukrainian modern identities as forms of subjectivity expressed in a discursive, narrative and in the form of cultural representations is conducted. Research Methods – Cultural Anthropology, Hermeneutical Analysis, Narrative Analysis, Visual Studies, Performative Turn. Contemporary issues of national identity are linked to the emergence of a globalized world, involving different distinctive national cultures. National identities are left with the challenge of time – to universalize or preserve authenticity. In today's Ukrainian consciousness, one can speak of the existence of colonial and modern, post-colonial identity.

Keywords: identity, narrative, philosophy of culture, modernity, philosophical anthropology, Ukrainian culture, subjectivity.

Постановка проблеми. Дослідження ідентичностей залишається одним з головних пріоритетів розвитку гуманітарних наук в сучасній Україні, оскільки поняття ідентичності охоплює комплекс проблем як пов'язаних зі становленням та збереженням національної культури та автентичності, так і з відповіддю на глобальні виклики і небезпеки, пов'язані з гібридними війнами і входженням національних країн до світового культурного співтовариства. Основні параметри української національної ідентичності формуються в модерну епоху, в той же час оскільки таке формування відбувалось в умовах національного та колоніального тиску, то важливе значення мають не тільки дискурсивні фактори формування такої ідентичності, але й репрезентативні, візуальні та перформативні, що часто залишається поза полем уваги дослідників.

Ступінь дослідження, аналіз останніх публікацій. Етнічну та національну ідентичність вивчали Т. Воропай, П. Гнатенко, Я. Грицак, І. Загріичук,

В. Павленко, С. Таглін, М. Шульга. Питаннями постколоніальної культури займалися такі дослідники як М. Баль, Г. Бхабха, Е. Саїд, Г. Ч. Співак. Українські контексти постколоніалізму досліджували О. Забужко, Г. Грабович, М. Шкандрій, М. Рябчук та Р. Шпорлюк. Проблематика дослідження наративних аспектів ідентичностей пов'язана з дослідженнями Д. Батлер [2], Р. Сеннета [8], М. Хардт, А. Негрі [10], на візуальні та перформативні аспекти ідентичностей звернули увагу М. Баль [1], Дж. Елкінс [11], Х. У. Гумбрехт [4], з точки зору нової філософсько-антропологічної методології дослідження функціонування українських модерних ідентичностей не здійснювалось.

Формулювання мети, завдань дослідження.

Мета – дослідження формування українських модерних ідентичностей як форм суб'єктивностей, що виражаються дискурсивно, наративно і в вигляді культурних репрезентацій.

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження. З нашої точки зору, ідентичність виступає центральним елементом будь-якої культури, національна ідентичність фундаментує та структурує національну культуру. Модерний тип ідентичності намагається віднайти ідеальну людину, постмодерний тип ідентичності намагається віднайти досконалу мову, тим самим постає питання ідеальної комунікації, я – Іншого, здатного надати відповідь. Модерний дискурс ідентичності спрямований на те, щоб показати, «хто говорить», постмодерний дискурс ідентичності спрямований на те, «що говориться», тому можлива «смерть Автора» (Р. Барт), несуттєвість людини як наратора, існування нарації самої по собі. Питання «чому говориться», чому існує ідентичність – для того, щоб промовляти про себе – «я єсть народ, якого правди сила ніким зруйнована ще не була» (П. Тичина), тобто ідентичність зберігає себе і заявляє про себе, виголошуючи, що вона засновується на абсолютних цінностях – «правді», «справедливості», які самі по собі є непорушними. Телеологічне питання – «для чого говориться», чому ідентичність створює дискурси, на наше переконання, також пов'язана з вищими абсолютними цінностями – людиною, Богом, Любов'ю, кінцева мета ідентичності вибудовує вищу ієрархію цінностей, вписатись у цю ієрархію цінностей – в перспективі Божественної благодаті відкрити персональність і особистість людини.

Суб'єктивність реалізується через ряд ідентичностей, котрі культурно задаються. Зв'язок культурного досвіду й ідентичності є дуже важливим, з нашої точки зору, фундаментальним для становлення ідентичностей, масова і мас-медійна культура повинна враховувати цей досвід і обігрувати його, а не пропонувати готові зразки, котрі не враховують суб'єктивності, що вже склалися. Культурний досвід пов'язаний з певними базовими формами культури. У свою чергу можна виокремити типологію форм культури, основні типи, представлені базовими типами культури. У запропонованій нами типології можна виділити два основні типи культури – номадичний і доместичний (доместифікація

— одомашнювання, в нашому розумінні введення цінності дому, землеробство і «домашній» спосіб життя, дослідження з питань глобалізації показують, що негативні явища глобалізації пов'язані з втратою метафори дому і відсутністю старих традиційних зв'язків), в первісному виді перший тип культури орієнтується на мисливський (пізніше скотарський) тип ведення господарства, мінливість культурного досвіду і передачу його безпосередньо — від учителя до учня, від батька синові, через сімейні зв'язки і тому подібне. Другий тип культури пов'язаний з землеробським типом ведення господарства, побудовою дому, домашнього простору, саду, садівництва і стабільності домашнього укладу, в цьому випадку культурний досвід присутній як в родині, так і в общині, передається як через родину, так і через навчання в общині, також велике значення в цьому типі культури має писемність, книга стає символом культурного досвіду, культурний досвід має тенденцію до інституалізації — це створення освітніх центрів, підтримка дому і освіти, врахування інтересів усієї общини; з модернізацією культури ця модель стає базовою, з руйнуванням модерних цінностей і різними етапами глобалізації ця модель руйнується, але стає моделлю базової соціально-культурної утопії [9].

В модернізованих спільнотах, заснованих в індустріальну і постіндустріальну добу відбувається відрив від старих способів господарювання, але старий культурний досвід номадичного і domestikного типів присутні, умовно можна ототожнити domestikні культури з модерними, постмодерні з номадичними, оскільки у сучасному світі присутні не «чисті» типи, а культури, що суміщають ряд ознак і культурних форм, але найголовніші орієнтації тієї чи іншої культури протягом тривалого часу продовжують зберігатися, це відображується на системі цінностей номадичного чи domestikного характеру, а також на системі побудови, підтримки і передачі того чи іншого культурного досвіду.

Подібна класифікація знайшла своє відбиття у працях Д. Батлер [2], Р. Брайдогі, а також Ж. Дерріда, Ж. Делеза, Ф. Гваттарі [5; 6], коли вони говорять про науку компарсу і диспарсу, але наука є частиною культури того чи іншого суспільства, тому ми своєю типологією розширюємо і поглиблюємо схему Делеза-Гваттарі. Логіка європейської науки — компарс — засновується на ієрархічному міфологічному розумінні простору, логіка східної науки засновується на площинному розумінні простору, характерним для кочівницьких культур, її простір гетерогенний, децентрований; це простір контакту і шляху, котрий здійснюється крок за кроком. Логіка компарсу ґрунтується на виділенні інваріантів, пошуку постійної форми в мінливій матерії, використанні репродукції, індукції, дедукції як головних пізнавальних методів. Логіка диспарсу ґрунтується на приведенні змінних величин у стан безперервної варіації, при цьому вичленовуються індивідуальні моменти, особливості матерії; ця модель постійного руху, уявлення про сакральне, істинне належить усій площині, а не тільки інваріанту [6, с. 19].

Для нас виділення цих типів важливо з точки зору того, що в кожному з цих типів по-різному ставляться до культурного досвіду і побудовам ідентичностей: для domestikних культур важливо точне відтворення попереднього культурного досвіду, орієнтація на колективний досвід, вибудова відношень родини, для номадичних характерно ряд правил і притримування швидше певного способу дій, ніж сценарію, орієнтація на індивідуальний досвід і вибудова стосунків клану, міні-племені, «трайбалізм». При еволюції domestikний тип культури спирається на відношення «розумного егоїзму», а номадичний на відношення товариства, товарищескості, у відношеннях товарищескості завжди характерно особисте відношення, відношення особи й особистості. Як точно відзначив значення товарищескості як індивідуальних відношень двох осіб для сучасних ідентичностей Р. Гвардині: «Колись розмова пішла про те, що могло би бути стати основою етичного виховання нинішньої молоді; відповідь була одна: товарищескість. (...) Коли в основі її лежить обличчя, — це найвеличезніше благо маси» [3, с. 147].

Розглянемо наративні форми і репрезентативні форми ідентичності, а також то, як ідентичність себе виявляє у часі, у повторюванні певної традиції, в повторенні ритуалу, поняття «сценарію ритуалізації» ми використовуємо, щоб підкреслити часовий, тривалий характер розгортання, функціонування ідентичності, її зв'язок з традицією і культурно закріпленими архетипами і стереотипами.

Наративні форми ідентичності реалізуються насамперед у тих чи інших дискурсах — оповідних, описових, журналістських і тому подібне (роман, оповідання, ліричний вірш, стаття у газеті).

Репрезентативні форми пов'язані зі зростанням візуальних образів і їх диктату у сучасній культурі (живописний образ, фотографія, кінообраз тощо).

Репрезентаціями в першу чергу займається естетика, філософія культури, культурна антропологія, візуальна антропологія і візуальна культура. У центрі сучасних дискусій про методологію культурної та візуальної антропології насамперед питання про її міждисциплінарність, наскільки вона є продовженням культурних досліджень, наскільки вона може бути вписана в історію мистецтв чи навпаки — візуальна антропологія, культурна антропологія і візуальна культура повинні працювати тільки з технологічними художніми образами (фотографія, кіно, відеоінсталяція і подібне). Істотним є зауваження Міке Баль про суперечності самого предмета візуальної культури, філософії візуальної культури в постмодерністських дослідженнях — «Будь-яка спроба артикулювати цілі і методи візуальних досліджень повинна серйозно взятися за обидві складові терміну в їх негативному визначенні: «візуальний» у смислі «змішаний» — синестетичний, дискурсивний і прагматичний — і «культура» як рухлива, диференційована, перебуваюча між «культурними зонами» і виражена у практиках влади і спротиву» [1, с. 246]. Інша методологічна позиція, представлена у дослідженнях останніх років відносно художнього образу і репрезентації

у культурній та візуальній антропології – позиція Дж. Елкінса, котрий наполягає, що міждисциплінарність не повинна елімінуватися із культурної та візуальної антропології, а художній образ, репрезентація, повинні розглядатись на межі методологій різних наук. Дж. Елкінс, вступаючи до полеміки з М. Баль, пропонує як мінімум дев'ять основних напрямків такої міждисциплінарності [11] – експертна фактографічна історія мистецтва, образна антропологія, психологія і теорія образу, філософія мистецтва, наука про образи, підхід Дерріда, котрий спеціально відмовляється від узагальнюючої дисципліни, використовуючи синтетичну методологію – «включаючи лінгвістику, феноменологію, класичну філологію, онтологію, історію мистецтва, охорону пам'яток, релігієзнавство і теорію літератури» [11, с. 255]. Нарешті ця сфера може бути розглянута як сфера неестетичного і не-дисциплінарного, поза границями певних методологічних підходів, у будь-якому випадку у дослідженні говорять про лабільність кордонів культурної і візуальної антропології і багатоманітність розуміння художнього і візуального образу в культурі. Крім візуального підходу у сучасній філософії культури важливе значення придбають «перформативний поворот». «Перформативний поворот передбачає, що традиція і ритуал – динамічні форми культури, можна говорити у сучасній гуманітаристиці не про ритуали як застиглі форми, а про різні способи ритуалізації (звідси «перформативність», «культура присутності» у Г. У. Гумбрехта [4] і подібні концепції). «Перформативний поворот» продовжує постструктуралістські теорії культури. Модерний тип ідентичності пов'язаний з цілим рядом наративів, які виробляють певну ідеологію: історичний міф вже не виводиться з минулого, а спрямовується у майбутнє.

Історичний міф працює для підтримки національного чи імперського самовизначення, при цьому національне та імперське самовизначення віддиференційоване – вони знаходяться або в конфліктних відношеннях (не співпадаючи типи національної та імперської ідентичності), або в наступі, експансії одного з цих видів самовизначення та ідентичності на інший. Для модерну характерно або поглинання імперською ідентичністю національних, або національне відмежування, опір імперській ідентичності. Створення за часів модерну надімперій та світової «імперії» (М. Хардт, А. Негрі) [10] переводить проблему у межі протистояння надімперської чи глобалізаційної світової ідентичності та окремих національних ідентичностей.

Модерне протиставлення нації та імперії створює особливу політику, де ідентичність в першу чергу стає політичною справою, що реалізується насамперед через освітні та дисциплінарні заходи. В демократичних модерних суспільствах при цьому посилюється освітній компонент тиску на ідентичності заради створення імперської гомогенної ідентичності. Тим самим для модерного суспільства питання ідентичності стає центральним. Модерне суспільство засновується на раціональності, на відміну від романтичного типу суспільства,

заснованому на міфі, що вимагає розвитку форм контролю, а звідси більш досконалих способів класифікації. Модерне суспільство оформляє як національні, так і імперські ідентичності. Модерна ідентичність пов'язана з національною державою, де громадянська і політична компоненти ототожнюються, отже це особливий тип держави – «нація-держава». Оскільки відбувається одночасне оформлення нації, національної ідеї та політичне оформлення нації, національної ідентичності та громадянства. Зі створенням національної держави відбувається переосмислення її складових, відбувається відмежування від етнічних меншин. Через усвідомлення іншості етнічних груп, їх особливості етнічності, що не співпадає з національною ідентичністю панівної нації формується загальне уявлення про права етнічних груп. При визначенні спільності стає питання універсальності людської природи, а отже універсальності прав. Модерн засновується як на первісній етнічності, що шукає свого політичного виходу, громадянства, так і на похідній етнічності – яка нам уявляється як щось додаткове, надлишкове, що існує поза політикою, державою, в наших термінах, культурно обумовлено як культурний надлишок, культурна універсальність, як абсолют Іншості, Інший, що промовляє до чужинців і стає усвідомленим після захисту цих чужинців: у них є «своє», значить, коли ми захищаємо їх «своє», то і у нас є це «своє» – етнічність, яку ми право захищати не тільки політичними засобами, навпаки, не-політичними засобами (громадянське суспільство, рухи за визнання громадянства чужинців).

Модерний тип ідентичності заснований на освіті, педагогіці як особливій техніці людини, та індивідуалістичних наративах. Модерний тип ідентичності може констатувати вже втрату горизонтальних суспільних зв'язків – родинних, товариських, кланових і громадських. Модерний тип ідентичності – міський, державний, це окремий індивід, соціальний атом міського чи державного механізму. Модерний тип ідентичності пов'язаний з нацією-державою, яка намагається максимально розповсюдити свій вплив, модерний тип ідентичності виробляє колоніальний світ. У випадку з Україною, ми можемо бачити складне поєднання зовнішнього та внутрішнього колоніалізму, особлива небезпека внутрішнього колоніалізму полягає у тому, що до кінця залишається неясним, хто підкорювач, а хто підкорений. Модерний тип ідентичності плекає індивідуальність, що має вертикальні зв'язки, а не горизонтальні соціальні відносини – плекає кар'єру, а не родину, посаду, а не обов'язок, виражається у масовій культурі, масовому заклику до кожного – журналістиці, радіо, телебаченні, засобах масової інформації, романі як індивідуалістичному читанні, окремій нарації, що в своїй оповіді тяжіє до безперервності одної історії. Дизайн замінює живопис і скульптуру, зображувальне мистецтво повинно закликати (плакат, сатира, карикатура), театр та кінематограф стають пропагандистськими, дидактичними, роман замінює повість та оповідання, лірика замірюється поетичною технікою, форма

визначає зміст. Модерний тип ідентичності підтримується рекламою та пропагандою, практиками культурного унормування та підкорення, в тому числі і колоніального. Не останню роль відігравав і розвиток модерного роману як особливого нарративу. На це розуміння роману звертає увагу Е. Саїд у «Культурі й імперіалізмі»: «роман як культурний артефакт буржуазного суспільства й імперіалізм немислими один без одного. ... Імперіалізм і роман настільки підтримують один одного, що, на мою думку, неможливо читати один, не маючи в якийсь спосіб справи з іншим. Проте це ще не все. Роман є інтегральною, квазіенциклопедичною культурною формою. Він містить і дуже впорядковані сюжетні механізми, і цілу систему соціальної референції, що залежить від чинних інституцій буржуазного суспільства, їхнього авторитету та влади. Герой і героїня роману демонструють невгамовність і енергію, притаманні підприємливій буржуазії, а пригоди, які чекають на них, відкривають їм межі того, чого вони можуть прагнути, куди піти і ким стати. Отже романи завершуються або смертю героя чи героїні (Жюльєн Сорель, Ема Боварі, Базаров, Джуд Непомітний), які через свою надмірну енергію не вписуються у звичний порядок речей, або угамуванням героя (зазвичай після шлюбу чи віднайдення своєї ідентичності, як у романах Остен, Дікенса, Теккерея)» [7, с. 122]. Роман підтримує та виробляє модерний колоніальний тип. Не випадково, що українські письменники намагаються боротися проти колоніального типу ідентичності засобами роману.

Особистісна ідентичність створюється в результаті виховання і соціокультурної адаптації. Але процес соціалізації створює загальні основи виховання, пробудження при цьому кожної особистості – унікальне. Ідентичність починається з ідентичності власного «я». А власне «Я» виокремлюється, коли людина стикається з іншими, стикається з Іншим, і відчуває травму. Ідентичність встановлюється під час самоіменування і випробування, коли з'являється співбесідник, співучасник цієї ідентичності. Множинність сучасних ідентичностей – від множини співбесідників і співучасників кожного окремого життя, в то ж час їх змінюваність – через втрату здатності розрізняти, через недостатність со-вісті, спів-учасливості. Індивідуальна чуттєвість і здатність диференціювати замінюється суспільною – модою, «модна» ідентичність стає просто необхідною, вона зберігає ядро особистості, але робить усі особистості уніфікованими. Формується різний набір цінностей і самого розуміння ідентичності. У першому випадку ідентичність пов'язана з традиційним станом людини у суспільстві, родиною, участю у традиційних політичних і громадянських об'єднаннях, заняттям одною професією, дотриманням традиційної моралі (як правило, належність до національних чи до однієї з трьох світових релігій), зацікавленість життям групи, свого роду, клану і подібне. У другому випадку відбувається одночасна деполітизація (людина не відчуває себе членом політичного угруповання, «полісу», здатного істотно впливати на

політичне життя) і розвиток приватності (детально проаналізований англійським соціологом Р. Сеннетом у праці «Занепад людини публічної» [8]), а також «ліберальність» – мешканець міста знає свої права, шанує і права інших, загальна відчуженість, позаклановість поєднується з визнанням індивідуальних особливостей і пошаною особистості іншого. При розвитку ідентичності ми (третій тип) бачимо нівеляцію як першого, так і другого виду ідентичностей – нема стійкого пріоритету сімейних цінностей (синглізація), ні професійних груп (розвиток самозайнятості), ні міста-полісу в цілому; головними цінностями стають мобільність ідентичності, її гнучкість і безперервна оновлюваність («модність»).

Висновки. Питання аналізу ідентичності виникає у модерну епоху, коли відбувається посилення індивідуалізму та лібералізму, ідентичність індивіда стає не усталеною даністю, а конструється з наявних культурних елементів та символів. Сучасні проблеми національної ідентичності пов'язані зі становленням глобальних реалій, глобалізованої культури, яка має включити різні національні культури, не нівелюючи їх самобутність. Національні ідентичності залишаються перед викликом часу – універсалізуватись, адаптуватись до нової глобалізованої культури чи йти шляхом традиціоналізації та збереження автентичності. У сучасній українській свідомості говорять про існування колоніальної і модерної, постколоніальної ідентичності. Під час ідентифікації відбувається приписування собі тих чи інших образів, набір таких норм, установок та образів закладається в результаті виховання в родині та національній державі, що формується в новочасній культурі. Для формування стійких ідентичностей необхідно досягнення певного балансу індивідуального та соціального рівнів.

В модернізованих спільнотах, заснованих в індустріальну і постіндустріальну добу, відбувається відрив від старих способів господарювання, але старий культурний досвід номадичного і домашнього типів присутні, умовно можна ототожити домашні культури з модерними, постмодерні з номадичними, оскільки у сучасному світі присутні не «чисті» типи, а культури, що суміщають ряд ознак і культурних форм, але найголовніші орієнтації тієї чи іншої культури протягом тривалого часу продовжують зберігатися, це відображується на системі цінностей номадичного чи домашнього характеру, а також на системі побудови, підтримки і передачі того чи іншого культурного досвіду. Український постколоніальний дискурс не можливий без взаємодії модерного та постмодерного типу ідентичності, це і критика модерного, і критика постмодерного способу бачення проблеми.

Список використаних джерел

1. Баль М. 2012. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований, *Логос*, Санкт-Петербург, №1, с. 212 – 249.
2. Батлер Д. 2002. *Психика власти*, пер. с англ., ХЦГИ, Алетейя, Харьков, Санкт-Петербург, 158 с.
3. Гвардини Р. 1990. Конец нового времени, *Вопросы философии*, Москва, № 4, с. 127–163.

4. Гумбрехт Х.. 2006. *Производство присутствия: Чего не может передать значение*, НЛО, Москва, 184 с.
5. Гуссерль Э. 1996. *Начало геометрии*, Ad Marginem, Москва, 268 с.
6. Делез Ж. & Гваттари Ф. 1992. Трактат о номадологии, *Новый круг*, № 1, с. 3–19.
7. Саїд Е. 2007. *Культура й імперіалізм*, пер. з англ. Критика, Київ, 608 с.
8. Сеннет Р. 2002. *Падение публичного человека*, Логос, Москва, 424 с.
9. Титар О. В. 2015. *Українські національні і культурні ідентичності у глобалізованому світі (на прикладі культури Слобожанщини): монографія*. ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків, 349 с.
10. Хардт М., Негри А. 2004. *Империя*. Праксис, Москва, 440 с.
11. Элкинс Дж. 2012. Девять типов междисциплинарности для визуальных исследований, *Логос*, Санкт-Петербург, № 1, с. 250-259.

References

1. Bal M. 2012. Vizualnyi essentzializm i obekt vizualnykh issledovaniy [Visual essentialism and the object of visual research], Logos [Logos], SPb., №1, с. 212-249.
2. Batler D. 2002. Psikhika vlasti [Psychics of Power], per. s ang. KhTcGI, Aleteiia, Kharkov, SPb, 158 s.
3. Gvardini R. 1990. Konets novogo vremeni [The end of the new age], Voprosy filosofii [Questions of Philosophy], № 4, s. 127–163.
4. Gumbrekht H. 2006. Proizvodstvo prisutstviia: Chego ne mozhet peredat znachenie [Production of Presence: What Cannot Transfer Value], NLO, Moskva, 184 s.
5. Gusserl E. 1996. Nachalo geometrii [Home geometry], Ad Marginem, Moskva, 268 s.
6. Delez Zh., Gvattari F. 1992. Traktat o nomadologii [Treatise on Nomadology], Novyi krug [New Circle], № 1, s. 3–19.
7. Sajid E. 2007. Kuljtura j imperializm [Culture and imperialism]/ Edvard Sajid, per. z anghl. Krytyka, Kyiv, 608 s.
8. Sennet R. 2002. Padenie publichnogo cheloveka [The Fall of the Public Man], Logos, Moskva, 424 s.
9. Tytar O. V. 2015. Ukrajinsjki nacionaljni i kuljturni identychnosti u ghlobalizovanomu sviti (na prykladi kuljтуры Slobozhanshhyny): monoghrafija [Ukrainian national and cultural identities in a globalized world (on the example of Slobozhanshchina culture)], KhNU imeni V. N. Karazina, Kharkiv, 349 s.
10. Khardt M., Negri A. 2004. Imperiia [Empire]. Praksis, Moskva, 440 s.
11. Elkins Dzh. 2012. Deviat tipov mezhdistisciplinarnosti dlia vizualnykh issledovaniy [Nine Types of Interdisciplinarity for Visual Research], Logos [Logos], № 1, s. 250-259.